

Розділ V

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 316.624.3

О. М. Лозинський

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОРУПЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Досліджуються психологічні передумови корупційних тенденцій у реаліях сьогодення на основі аналізу теоретичного та емпіричного матеріалу.

Ключові слова: *політична культура, побутова і корпоративна корупція, самоталітаризм, рівень морально-етичної відповідальності, самоповага особистості.*

Постановка проблеми. Корупція – складне суспільне явище. Надто поверхнево шукати її причини лише у протиправних діях владних суб'єктів, оскільки влада є концентрованим відображенням психологічних та культурних тенденцій суспільства. Можна на публічному рівні осуджувати корупцію, запроваджувати на рівні законодавства жорсткі санкції щодо корупціонерів, однак її рівень не знижуватиметься, якщо залишаться недоторканими глибинні соціально-психологічні її передумови.

Практика доводить: *позитивістський* підхід (до якого апелюють юридичні, політологічні чи історичні галузі знань) в аналізі та протидії корупції не є достатньо ефективним, оскільки причини корупції заховані в людині, її психології. Тому актуальною є і залишатиметься психологічна методологія в дослідженні цього явища.

У публікації ми намагатимемось проаналізувати корупційні соціально-психологічні тенденції в контексті *політичної культури*, котра, на думку українського дослідника М. Ф. Головатого, витворюється з огляду на конкретні історичні умови життєдіяльності народу і є «...суб'єктивною сферою, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення» [1, с. 337]. Іншими словами, корупційні установки індивід не вигадує, а засвоює як зразки поведінки, що неофіційно визнаються «прийнятними» його соціальним середовищем.

Мета статті – теоретично та емпірично дослідити явище політичної корупції в контексті політичної культури в сучасних вітчизняних реаліях. Зокрема, нами подано результати анонімного опитування пілотної вибірки (структура якої наближається до репрезентативної) з проблематики корупційних тенденцій.

Стан дослідження. Питання політичної культури розроблено в політичній науці. Проблеми менталітету, як складової політичної культури, впродовж кінця XIX – першої половини XX ст. вивчали відомі дослідники, такі як В. Вундт (1832–1920), Г. Лебон (1841–1931), Г. Тард (1843–1904), К.-Г. Юнг (1875–1961), Е. Фромм (1900–1980), Т. Адорно. Головний висновок цих досліджень – індивід засвоює взірці поведінки політичної культури або на архетипно-несвідомому рівні, або їх переймає завдяки механізмам *наслідування* впродовж соціалізації.

У повоєнний час інтерес до психології масової поведінки (в контексті котрої існує феномен політичної культури) дещо знизився через стрімкий розвиток альтернативних наукових напрямів – *екзистенціалізму, когнітивізму*, які акцентували на психології інтелекту та суб'єктивності конкретної людини. Однак, оптимізм щодо можливостей інтелекту, свідомості людини, а також побудови суспільних відносин на раціональних підставах виявився дещо перебільшеним. Тому у 80-х роках XX ст. інтерес до масової психології знову відродився. Зокрема, з початку 1990-х років питання політичної культури досліджують сучасні вітчизняні соціологи, політичні психологи, культурологи В. Васютинський [2], М. Головатий, М. Пірен, Д. Ольшанський та ін.

Виклад основних положень. Як зазначає український соціолог і політичний психолог М. Пірен, політична культура виявляє «...у звичаях і законах історичний політичний досвід..., що реалізується у конкретних соціальних діях» [3, с. 127]. Однією з головних є *регулятивна* функція політичної культури. Політична культура легітимізує (дозволяє) певні способи поведінки людей у владних стосунках: вона пропонує стереотипну модель, як саме має поводитися людина при владі щодо своїх керівників, підлеглих, опонентів, конкурентів. З огляду на цей аспект виникають різні типи політичної культури – патріархальна, тоталітарна, авторитарна, демократична, ліберальна, активістська, опозиційно-протестна.

Політична культура, як система еволюційно сформованих домінуючих ідей, переконань, цінностей, традицій, способів реагування, мислення і діяльності учасників спільноти, на думку Е. Шайна, є багаторівневим явищем, має фізичний, знаково-регулятивний, психологічний рівні (Schein E. H.) [5].

На очевидному, поверхневому, «екстер'єрному» рівні перебувають фізичні прояви культури, такі як естетика архітектури чи приміщень офісів, зовнішні характеристики членів організацій (одяг, їх манери поведінки та спілкування), ритуали, символіка. Цей «зовнішній рівень» культури дає змогу побачити, почути, відчути умови життєдіяльності членів спільноти чи колективу, те, як люди публічно взаємодіють один з одним. На цьому рівні виявляється видима, неконфіденційна сторона корпоративної чи політичної культури.

За «фасадом» йде *знаково-регулятивний* рівень політичної культури – задекларовані цінності, принципи, правила та норми, які частково можуть бути закріплені в юридичних документах, статутах, програмах, інструкціях (позитивне право). Їх декларативне завдання – регулювати внутрішнє життя спільнот. Однак слід мати на увазі, що окремі пласти цього рівня корпоративної культури можуть існувати на рівні усних, «неписаних» правил (природне право), впроваджуючись у щоденну практику впливовими гравцями (владою, керівництвом).

Найбільш прихованим є *психологічний рівень* політичної культури. Такі культурні шаблони людина відтворює автоматично, не завжди усвідомлюючи їх, оскільки досвід індивіда, його світосприйняття чи життєва ситуація, в якій він перебуває, диктує певні моделі поведінки.

Фізичні та знаково-регулятивні характеристики політичної культури можна змінити: фасади будинків можна реставрувати, одяг чи зачіску оновити, а закони та програми написати і ухвалити. Проблема у тому, чи норм законів будуть дотримуватися, і чи програми реально будуть втілюватись у життя, чи все ж їх створено лише для окомилування?

Значні труднощі виникають щодо змін політичної культури на *психологічному* рівні, тут неможливо хоч щось змінити без зміни психології, світогляду людини, її контролю над власною підсвідомістю. Тому глибокий рівень політико-культурних установок складно змінити.

Не слід забувати, що корупція (зловживання владою), як елемент історично сформованої політичної культури, була частиною щоденних відносин пересічних людей і носіїв влади впродовж століть, також ХХ ст. Відомі дослідники А. Адлер, К.-Г. Юнг, Е. Фромм, Т. Адорно [6; 7] досліджували цинічні засоби зловживання політичною владою у ХХ ст. в умовах тоталітаризму та посттоталітаризму.

У повоєнний час нав'язування тоталітарної політичної культури глибоко проаналізували відомі постаті, такі як Ч. Мілош, В. Гавел [8; 9], вказуючи, що в тоталітарних умовах заради фізичного виживання чи кар'єри людей привчили йти на будь-які компроміси.

Цікавими є соціологічні узагальнення сучасного дослідника С. О. Макеєва [10], котрий проаналізував наслідки впливу політичної

культури на людей у суспільстві. Від використовує поняття «типова особистість» – узагальнений образ типового громадянина, що є метою владної політики для того чи іншого суспільного ладу. Наприклад, у тоталітарному суспільстві першої половини ХХ ст. «типовою особистістю» був *конформіст* («одномірна людина», «особа, підпорядкована інтересам влади»). У часи «хрущовської відлиги» (*посттоталітаризм*) та брежнєвського «застою» (*неосталінізм*) під впливом морально-репресивного тиску влади на населення з'являються інші соціальні типи: з одного боку – «політичний дисидент», а з іншого – «моральний конформіст» (особа, що керується меркантильно-корисливими, кар'єрними мотивами, живе «подвійною мораллю»: одне для публіки, інше – для себе), а також «амбівалентна особа».

Ці дослідження відтворюють неоднозначну психологічну реальність сучасного типу політичної культури та її носіїв, оскільки суспільно-економічні трансформації останніх десятиріч не створили об'єктивних передумов для зменшення корупційних звичок та зміни менталітету громадян. Повертаючись до ідей Е. Шайна, у час суспільних трансформацій, який триває в Україні останніх 20 років, *знаково-регулятивний рівень* політичної культури (закони, програми) існує у формі декларацій, що не виконуються, або виконуються вибірково (вибіркоче правосуддя), оскільки головну роль виконує «політична доцільність», що закорінена на глибинному *психологічному рівні* політичної культури («неписані» правила).

У контексті соціалізації політична культура пронизує формально-рольові стосунки людей на всіх суспільних щаблях. Індивід засвоює її головні взірці впродовж життя – під час навчання, у трудових колективах. Політична стає продовженням організаційної (корпоративної) культури: політичні гравці (сягнувши рівня публічної влади) намагаються відтворювати культурно-поведінкові моделі, до яких звикли за попередні роки (працюючи в установах, органах місцевого управління, бізнесі).

Через інерційність людської психіки *інновації* в політичній культурі натрапляють на значний суспільний опір, *реформи* вироджуються у їх імітацію, а «*благі*» *ідеї* зависають у повітрі, так і не втілюючись у реальних вчинках і щоденному житті людей. У кращому випадку інноваціям суспільство відводить місце у сфері мистецтва та історичної пам'яті, а в гіршому – проклинає, висміює, забуває. Натомість владні зловживання (політична корупція) виявляються найбільш стабільним, вічним архетипом людської природи, що не зникає з політичної культури попри усякі модерні «віяння», чим привертають до себе увагу.

Аналіз емпіричних результатів. Досліджуючи корупцію в контексті політичної культури, важливо ідентифікувати деструктивні психо-поведінкові тенденції на рівні масової психології. З цією метою 2012–2013 рр. було розроблено «Анкету дослідження особливостей політичної культури» і проведено анонімне анкетування близько 200 респондентів віком від 19 до 70 років, різного рівня освіти та соціального статусу: опитано мешканців західних областей України; кількість опрацьованих анкет – 80; структура вибірки наближається до репрезентативної. У вибірці рівною мірою представлено осіб жіночої та чоловічої статі. Результати аналізу анкетування пілотної вибірки розкриємо нижче і дамо їм інтерпретацію.

На рис. 1 подано оцінку респондентами рівня розповсюдження різних видів корупції. Лише виборча корупція отримала порівняно нижчі показники (51%). Розповсюдження побутової, службової, владної корупції оцінено на рівні 74%. Респондентам доводиться жити, навчатися і працювати переважно в атмосфері авторитарної корпоративної культури (70%).

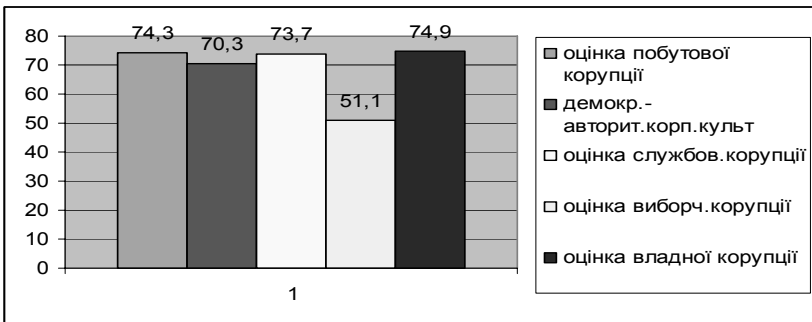

Рис. 1. Оцінка респондентами рівня корупції

Респондентам пропонувалось визначити причини, які спонукають функціонерів до корупції. Найвагоміша причина – *«низький культурний рівень, відсутність почуття власної гідності»* посадовців. Друга причина – *«жадібність, амбіції, бажання принижувати інших»*. На третьому місці опинились такі причини: *«аморальний приклад найвищих державних посадовців»*; *«нестабільність перебування на посаді»*. Четверте місце посіло твердження *«загальна для суспільства неповага до законів»*.

Важливо зрозуміти, які психологічні наслідки мають описані соціальні обставини на громадян. Спробуємо відтворити психологічний портрет респондентів, їх соціально-психологічні характеристики.

Однак простежується низький рівень сформованості у респондентів *морально-етичної відповідальності* – 33% (див. рис. 2). Установлено, що морально-етична відповідальність обернено корелює з корупцією: *побутовою корупцією* ($r = -0,31, p < 0,05$), *службовою корупцією* ($r = -0,19, p < 0,05$), *виборчою корупцією* ($r = -0,25, p < 0,05$), *авторитаризмом корпоративної культури* ($r = -0,23, p < 0,05$). Це може означати: «низова корупція» усіх видів нівелює людські моральні обмеження, нав'язує думку, що зловживання є «нормою» життя.

Найвищі за вибіркою показники за критерієм «патерналістські очікування» (82,8%): респонденти відчувають залежність не від себе та власних зусиль, а значною мірою від влади, свого керівництва чи комунальних служб. Патерналізм є наслідком надмірно великих повноважень суб'єктів управління порівняно з незахищеністю, обмеженістю ресурсів підлеглих, що породжує їх соціальний інфантилізм, безвідповідальність, низьку ініціативність.

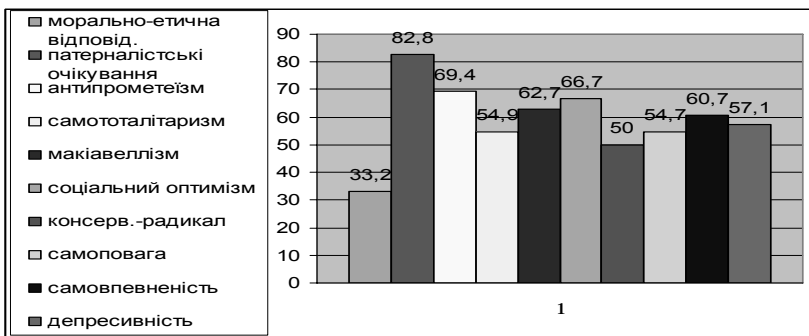

Рис. 2. Психологічні характеристики вибірки

Наші припущення підтверджують результати кореляційного аналізу, що встановив позитивну залежність *патерналізму* з *самототалітаризмом* ($r = +0,16, p < 0,05$): патерналістський налаштований індивід підсвідомо чи свідомо займає конформістську, угодовську позицію стосовно влади, керівництва, вимог оточення. Особа стає психологічно не готова конфліктувати із зовнішніми обставинами, не відстоює власні інтереси, чим розбещує тих, хто керує, даючи їм простір для маніпуляцій і зловживань.

Стратегія уникнення в соціальних стосунках не сприяє формуванню позитивної самооцінки людини: згідно з отриманими емпіричними даними рівень *самоповаги* (54,7%) та *самовпевненості* (60,7%) за

вибіркою середній («Запитальник самоствавлення» Століна і Пантелеева). Встановлено, що рівень доходів покращує *самоповагу* ($r = +0,33$, $p < 0,05$) та *самовпевненість* ($r = +0,25$, $p < 0,05$). З'ясовано тенденцію: люди з вищим рівнем освіти отримують менші доходи ($r = -0,27$, $p < 0,05$), а це означає, що вищий рівень освіти в наших реаліях не впливає на формування позитивної самооцінки людини.

Установлено, що вагомим чинником, який руйнує *самоповагу* особистості, є «низова корупція». Зокрема, виявлено негативний кореляційний зв'язок *самоповаги* з *побутовою корупцією* ($r = -0,32$, $p < 0,05$), *службовою корупцією* ($r = -0,44$, $p < 0,05$), *авторитаризмом корпоративної культури* ($r = -0,25$, $p < 0,05$): чим частіше доводиться особі мати справу зі зловживаннями, тим нижча у неї *самоповага*. Слід зважити також на те, що «низова корупція» підвищує рівень *депресивних* суспільних настроїв ($r = -0,23$, $p < 0,05$), *консерватизм* ($r = -0,25$, $p < 0,05$: побутова та службова корупція до радикалізму), *соціальний песимізм* ($r = -0,28$, $p < 0,05$: депресії до соціального оптимізму), *зневіру*.

Високим за вибіркою виявився показник «антипрометеїзму» (69,4%) – у респондентів недостатньо розвинені аналітичні і прогностичні якості інтелекту, що стає причиною помилок в оцінках людей, дій влади, спрочиняє труднощі в плануванні власного майбутнього. З'ясувалося, що невміння передбачати (антипрометеїзм) позитивно корелює з авторитаризмом корпоративної культури. Такі результати можна пояснити тим, що авторитарний стиль корпоративного управління є, по суті, волюнтаристським, афективним намаганням корумпованого керівництва тримати всі засоби у своїх руках. Підлегли змушені жити і працювати в умовах, де відсутні чіткі й прозорі правила. Це робить їх заручниками примх, амбіцій керівників. Маніпулятивні умови життєдіяльності привчають людей жити лише «одним днем», не дають змоги раціонально проектувати своє майбутнє.

Нами також ставилось завдання виявити чинники, які сприяють подоланню негативних тенденцій в менталітеті громадян.

1. Виявлено позитивну залежність між рівнем *доходів і самоповагою* ($r = +0,33$, $p < 0,05$), *самовпевненістю* ($r = +0,25$, $p < 0,05$) особистості, а також рівнем її *морально-етичної відповідальності* ($r = +0,21$, $p < 0,05$): зі збільшенням грошових доходів людина вище оцінює не лише себе, але також більш відповідально ставиться до інших.

2. Патерналістські очікування менші у людей з вищим рівнем освіти ($r = -0,31$, $p < 0,05$: рівень освіти до патерналізму): освічене населення делегує менше повноважень владі, керівництву, тим самим звужуючи можливості для посадових зловживань.

3. Головними психологічними чинниками зменшення «низової» корупції є:

– самоповага людини ($r = -0,32$, $p < 0,05$: самоповага до побутової корупції), ($r = -0,25$, $p < 0,05$: самоповага до авторитаризму корпоративної культури); ($r = -0,44$, $p < 0,05$: самоповага до службової корупції);

– самовпевненість ($r = -0,23$, $p < 0,05$: самовпевненість до службової корупції);

– а також радикалізм особистості ($r = -0,25$, $p < 0,05$: радикалізм до побутової та службової корупції).

4. Вищий рівень *освіти* демократизує корпоративну культуру ($r = -0,25$, $p < 0,05$: рівень освіти до авторитаризму корпоративної культури), а демократична корпоративна культура зменшує рівень *службової* ($r = +0,41$, $p < 0,05$: авторитарна корпоративна культура до службової корупції) та *владної корупції* ($r = +0,32$, $p < 0,05$: авторитарна корпоративна культура до владної корупції).

Висновки. Внаслідок здійсненого аналізу встановлено комплекс взаємопов'язаних соціально-психологічних передумов, що впливають на зменшення корупції у суспільстві, головними серед них є: *рівень доходів, рівень освіти, рівень самоповаги та самовпевненості* громадян. Вони є передумовою оздоровлення політичної культури в суспільстві. У випадку їх розбалансування система порушується і з'являється простір для збільшення корупційної складової в суспільно-політичних відносинах. Розбалансування може отримувати такі модифікації:

– Рівень доходів і самовпевненості оптимальні, але ці цінності належать громадянам без належної освіти;

– Рівень доходів і освіти оптимальні, але ці цінності належать громадянам без належної самовпевненості;

– Рівень освіти і самовпевненості оптимальні, але ці цінності належать громадянам без належних доходів.

Описані дисбаланси породжують корупцію на різних суспільних рівнях. Звичайно не слід перетворювати модель у самоціль, а зважати на багато інших чинників, що здатні спричинити деморалізацію суспільних стосунків. Однак ця модель дає змогу аналізувати і виявляти невідповідність між задекларованими гаслами програм та реальними її наслідками.

Перспективи подальших досліджень. Збір емпіричного матеріалу буде продовжений, щоб здійснити порівняльний аналіз особливостей політичної культури мешканців принаймні двох українських регіонів – західного та східного, а також порівняти їх з політичними установками громадян Польщі – держави-члена Європейського Союзу. Отримані результати дозволять виявити особливості політичної куль-

тури з метою оптимізації культурного діалогу та економічного співробітництва України на шляху євроінтеграції.

1. Головатий М. Ф. Політична психологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / М. Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2006. – 400 с.
2. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / відп. ред. В. О. Васютинський. – К.: ДОК-К, 1997. – 164 с.
3. Пірен М. І. Основи політичної психології: навчальний посібник / М. І. Пірен. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.
4. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496 с.
5. Шайн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Э. Х. Шайн; пер. с англ. под ред. В. А. Спивака. – СПб.: Питер, 2002. – 336 с.
6. Адорно Т. Авторитарная личность / Т. Адорно // Райгородский Д. Я. Психология и психоанализ власти. – Т. 2. Хрестоматия. – Самара: БАХРАХ, 1999. – 576 с.
7. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.ru/PSIHO//FROMM/fromm02.txt>
8. Милош Ч. Порабощенный разум / Ч. Милош. – СПб.: Алетейя, 2003. – 278 с.
9. Гавел В. «Сила безсилия» (витяги з есею) / В. Гавел [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/feature/24428097.html>
10. Базисний тип особистості за соціалізму та в посттоталітарному суспільстві // Соціологія: навч. посібник; за редакцією С. О. Макеєва. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – 344 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/12580925/sotsiologiya/bazisniy_tip_osobistosti_sotsializmu_posttotalitarnomu_suspilstvi

Лозинский О. М. Психологические аспекты коррупционных тенденций в контексте политической культуры

Анализируются психологические предпосылки коррупционных тенденций в современных реалиях на основании теоретического и эмпирического материала.

Ключевые слова: *политическая культура, бытовая и корпоративная коррупция, самототалитаризм, уровень морально-этической ответственности, самоуважение личности.*

Lozynskyy A. M. Psychological aspects of corruption tendencies in the context of political culture

Psychological pre-conditions of corruption tendencies in present-day based on analysis of theoretical and empirical material are examined.

Key words: *political culture, domestic and corporate corruption, self-totalitarianism, level of moral and ethical responsibility, self-esteem of personality.*